

Forskning i sort økonomi – en oversigt

Gunnar Viby Mogensen

Socialforskningsinstituttet

SUMMARY: The article surveys the economic literature of the last decade on the phenomenon usually referred to as hidden economy, black economy, underground economy, etc. An attempt is made to give a precise definition in economic terms, built upon the foundations of the national accounting system, and the most important attempts to quantify the non-registered sector are critically reviewed, supplemented with some results from a new Danish study on the part of the sector of greatest relevance for the labour market: Non-registered activities leading to an increase in, and changed composition of, the labour supply. Finally, some of the implications of the black sector for important questions in economics and in the field of economic policy in industrialized countries are considered.

---

1. Indledning

Den traditionelle opfattelse af, at økonomisk udvikling på langt sigt har været forbundet med stadig større dominans for de registrerede markedsaktiviteters andel af samfundets samlede økonomiske aktiviteter, og en hertil svarende tiltagende mulighed for detaljeret statistisk dækning af samfundets økonomiske aktiviteter, er i den sidste halve snes år blevet draget i tvivl i stadig flere arbejder inden for samfundsvidenskaberne, ikke mindst i USA og Vesttyskland – oftest under temaerne sort økonomi, undergrundsøkonomi, den uformelle sektor, eller lignende. I den følgende oversigt over forskningen søges det præciseret, hvad der ud fra en økonomisk synsvinkel kan lægges i temaerne, og der gives en kritisk gennemgang af de foreliggende forsøg på kvantificering, suppleret med omtale af hovedresultater fra en ny dansk undersøgelse omkring dele af emnet. Derpå afsluttes med

En tidligere udgave af manuskriptet har modtaget værdifulde kommentarer fra cand.polit. Sven Egmose og cand.polit. Karsten Stetkær, begge Danmarks Statistik, og fra professor Peder J. Pedersen, Handelshøjskolen i Århus. *Forf.*

Denne artikel er den femte i en række af oversigtsartikler i Nationaløkonomisk Tidsskrift. Tidligere har været offentliggjort Jørgen Birk Mortensen: Nyere kapitalteori – en oversigt, *NT* 120 (1982): 119-39; Ellen Andersen: Opbrud i makroteorien – en oversigt, *NT* 121 (1983): 1-16; Peder J. Pedersen: Nyere arbejdsmarkedsteori – en oversigt, *NT* 121 (1983): 141-59; og Peter Erling Nielsen: Nyere penge-teori – en oversigt, *NT* 122 (1984): 1-29. *Red.*

Forskning i sort økonomi – en oversigt

Gunnar Viby Mogensen

Socialforskningsinstituttet

SUMMARY: The article surveys the economic literature of the last decade on the phenomenon usually referred to as hidden economy, black economy, underground economy, etc. An attempt is made to give a precise definition in economic terms, built upon the foundations of the national accounting system, and the most important attempts to quantify the non-registered sector are critically reviewed, supplemented with some results from a new Danish study on the part of the sector of greatest relevance for the labour market: Non-registered activities leading to an increase in, and changed composition of, the labour supply. Finally, some of the implications of the black sector for important questions in economics and in the field of economic policy in industrialized countries are considered.

---

1. Indledning

Den traditionelle opfattelse af, at økonomisk udvikling på langt sigt har været forbundet med stadig større dominans for de registrerede markedsaktiviteters andel af samfundets samlede økonomiske aktiviteter, og en hertil svarende tiltagende mulighed for detaljeret statistisk dækning af samfundets økonomiske aktiviteter, er i den sidste halve snes år blevet draget i tvivl i stadig flere arbejder inden for samfundsvidenskaberne, ikke mindst i USA og Vesttyskland – oftest under temaerne sort økonomi, undergrundsøkonomi, den uformelle sektor, eller lignende. I den følgende oversigt over forskningen søges det præciseret, hvad der ud fra en økonomisk synsvinkel kan lægges i temaerne, og der gives en kritisk gennemgang af de foreliggende forsøg på kvantificering, suppleret med omtale af hovedresultater fra en ny dansk undersøgelse omkring dele af emnet. Derpå afsluttes med

En tidligere udgave af manuskriptet har modtaget værdifulde kommentarer fra cand.polit. Sven Egmose og cand.polit. Karsten Stetkær, begge Danmarks Statistik, og fra professor Peder J. Pedersen, Handelshøjskolen i Århus. *Forf.*

Denne artikel er den femte i en række af oversigtsartikler i Nationaløkonomisk Tidsskrift. Tidligere har været offentliggjort Jørgen Birk Mortensen: Nyere kapitalteori – en oversigt, *NT* 120 (1982): 119-39; Ellen Andersen: Opbrud i makroteorien – en oversigt, *NT* 121 (1983): 1-16; Peder J. Pedersen: Nyere arbejdsmarkedsteori – en oversigt, *NT* 121 (1983): 141-59; og Peter Erling Nielsen: Nyere penge-teori – en oversigt, *NT* 122 (1984): 1-29. *Red.*

en omtale af nogle af de implikationer, fenomenet kan have for væsentlige økonomiske og økonomisk-politiske problemstillinger, og med en oversigt over central litteratur på området.

2. Det økonomiske indhold i termerne

Spørgsmålet om de industrialiserede landes ikke-registrerede eller ikke-deklarerede dele af økonomien kan mest hensigtsmæssigt tage begrebsmæssigt udgangspunkt i nationalregnskabet og dets problemer med at opfange alle produktive aktiviteter i samfundet. I nationalregnskabets beregning af bruttonationalproduktet indgår som bekendt ikke kun alle varer og tjenester, som udbydes til salg, men også visse producerede varer og tjenester, der ikke er til salg, dvs. er producerede uden for markedet. Det drejer sig dels om produktionen i den offentlige sektor og i private ikke-udbyttegivende institutioner, fx af velfærdsmæssig art mv., hvor værdien indregnes som summen af aktiviteternes omkostninger. Dels drejer det sig om de finansielle tjenester, lejeværdien af egen bolig (inkl. sommerhuse), og endelig om visse dele af husholdningernes produktion for egen regning, navnlig primærprodukter som fx landmænds forbrug af egen produkter. De sidste værdier fastsættes ved statistiske imputationer, og tallene for den offentlige sektor mv. er veldokumenterede. Disse poster kan derfor sammen med summen af varer og tjenester til salg, som samtidig er registreret statistisk overalt – altså også deklarerede over for skattevæsenet mv. – med rimelighed betegnes som den deklarerede eller den formelle økonomi.

Markedsøkonomiens ikke-deklarerede eller uformelle del bliver i så fald sammen med produktionen af tjenesteydelser i husholdningerne, der holdes uden for beregningen af nationalproduktet, betegnet som den uformelle eller ikke-deklarerede økonomi.

Begrebet »produktionen af tjenesteydelser i husholdningerne« er ikke entydigt og giver bl.a. anledning til afgrænsningsproblemer for så vidt angår ydelsernes opdeling i egentlig produktive aktiviteter på den ene side, og rekreative og basale aktiviteter på den anden (Stetkær, 1983; Aage, 1984). Typiske produktive aktiviteter i husholdningen vil være reparation og vedligeholdelse af egen bolig, vask, rengøring og efter nogles opfattelse også madlavning, pasning af syge og af egne børn mv. Omfanget af de fleste af disse aktiviteter har gennem længere tid været aftagende, bl.a. som følge af de faldende børnetal. Hertil kommer for så vidt angår vask, rengøring og madlavning mv. en ganske voldsom teknisk udvikling med store lettelser i husarbejdet til følge. Da husarbejdet samtidig er blevet påvirket af en (beskeden) ændring i retning af en mindre skæv fordeling mellem kønnene (Henning Hansen, 1984), har effekten i øvrigt været, at den uformelle husholdningsøkonomi har kunnet afgive en betydelig mængde overvejende kvindelig arbejdskraft til den formelle økonomi, dvs. til arbejdsmarkedet (Ingrid Henriksen, 1979; Nina Smith, 1984). En enkelt af husholdningssektorens produktive aktiviteter, nemlig det håndværksmæssige gør-det-selv-arbejde, har ikke fulgt dette mønster, men tværtimod været i vækst; effekten er veldokumenteret også i Danmark for årene sidst i 1970'erne (Ingrid Henriksen, 1979).

Til årsagerne henregnes normalt den øgede fritid, ændringen i boligmonsteret i retning af parcelhuse, den høje beskatning, som gør det rationelt at substituere en del af den ellers nødvendige fremmede arbejdskraft med familiens egen, og den kraftige forskydning i prisrelationerne mellem fremmede og egne ydelser til ugunst for de fremmede ydelser: Mens priserne på tjenesteydelser fra de serviceerhverv, der er beskæftiget med reparation og vedligeholdelse af parcelhuse og varige forbrugsgoder, er steget relativt stærkt, bl.a. med baggrund i en svag produktivitetsudvikling, har priserne for de forbrugsgoder, der anvendes som inputs i husholdningernes egen produktion af tjenesteydelser – som fx malergrej, tømrerværktøj og slibemaskiner – kun vist beherskede stigninger (Hawrylyshyn, 1976; Gronau, 1977; Gershuny, 1977 og 1979; Gundersen, 1982).

Gør-det-selv-aktiviteternes vækst i de fleste højt industrialiserede lande har – i øvrigt sammen med spørgsmålet om også de øvrige hjemlige aktiviteter indhold af såkaldt usynliggjort kvindearbejde (Leira, 1980) – skabt fornyet interesse for husholdningsaktiviteternes forhold til nationalregnskabet, og flere forslag om at forskyde grænserne for de økonomiske aktiviteter, der skal indgå i beregningen af nationalproduktet, så dele af husholdningsydelserne – inkl. det ulønnede husholdningsarbejde, og reparation og vedligeholdelse af varige forbrugsgoder – medtages, er lagt frem i de seneste år (Kendrick, 1979; United Nations, 1982). Selv om disse forslag undertiden har været ledsaget af beregninger, der viste ganske høje tal for de dele af husholdningernes produktive aktiviteter, der hidtil er holdt uden for nationalproduktet, har de statistiske myndigheder stort set overalt i den industrialiserede verden fortsat valgt at betragte dem som faldende uden for kredsen af egentlig økonomiske aktiviteter, dvs. uden for nationalproduktet. Argumenterne herfor har normalt lagt vægt på den manglende primærstatistiske dækning af disse aktiviteter, og på de komplicerede og stadig omdiskuterede problemer vedrørende ansættelserne (Milhøj, 1983; Stetkær, 1983).

Nationalregnskabets udeladelse af husholdningsøkonomiens tjenesteydelser er altså udtryk for et valg. Herved adskiller situationen sig fra forholdet mellem nationalregnskabet og de øvrige økonomiske aktiviteter i den uformelle sektor, dvs. markedøkonomiens ikke-deklarerede del. Der foreligger her økonomiske aktiviteter, som *principielt* opfylder betingelserne for at blive inkluderet i nationalregnskabet: Der er jo tale om salg eller fremstilling til salg (eller bytte) af varer og tjenester. I *praksis* støder opgørelsen imidlertid mod, at formålet med denne aktivitetsform netop er at undgå deklarering og registrering – fordi aktiviteten er lovstridig, fx i forbindelse med handel af narkotika, eller fordi der er tale om legale aktiviteter, som helt eller delvis bliver søgt unddraget registrering hos skattevæsen og evt. toldvæsen, med sigte på at undgå direkte og indirekte beskatning.

I relation til beregningen af BNP lykkes dette forsøg på at undgå registrering kun delvis. Det danske – og skandinaviske – valg af at lade nationalregnskabet opgøres med udgangspunkt i produktionsstatistikken – hvor de fleste andre industrialiserede lande tager ud-

gangspunkt på indkomsts- og anvendelsessiden – medfører, at man i en række tilfælde vil opfange produktionsaktiviteter, som udøverne ikke deklarerer indkomstmæssigt – fx fordi virksomhedernes indberetninger af produktion er mere omhyggelig end indberetningerne af indkomst, eller fordi nationalregnskabsstatistikken i praksis benytter så summariske metoder ved opgørelsen, at *al* (deklareret og ikke-deklareret) aktivitet drages med ind. Værdien af autoreparation her i landet beregnes således simpelt hen i nationalregnskabs-sammenhæng ved multiplikation af antallet af motorkøretøjer i forskellige kategorier med skønnede gennemsnitstal for årlige reparations- og vedligeholdelsesudgifter (Stetkær, 1983).

Det bidrager også til at formindske registreringsproblemet i nationalregnskabsforstand, at en væsentlig del af produktionsværdien er offentlig og dermed uden registreringsproblemer, og at de produkter, der anvendes som rå- og hjælpestoffer ved markeds-mæssige, ikke-deklarerede økonomiske aktiviteter, og som derfor indgår helt eller delvis i værdien af disse aktiviteter, *er* inkluderet i bruttonationalproduktet – nemlig gennem produktionsstatistikken i de brancher, hvorfra de er købt, eller, hvor der er tale om importvarer, gennem udenrigshandelsstatistikken.

Hertil kommer, at Danmarks Statistik har mulighed for gennem afstemning med tal fra anvendelsessiden at korrigere, hvad man kunne antage var lavt ansatte produktionsværdier. Det må have formodningen for sig, at modtagere af ikke-deklarerede tjenesteydelser ikke konsekvent vil undlade at oplyse om ydelsen i en forbrugsundersøgelse. På denne baggrund kan nationalregnskabsstatistikkerne derfor justere visse af oplysningerne fra produktionssiden noget opad.

På den anden side kan nationalregnskabet ikke på denne måde opfange *alle* ikke-deklarerede aktiviteter. Hvor indregningen er sket ved hjælp af samme beregningsmetode som i autoreparationernes tilfælde, afhænger tilnærmelsen til den totale produktionsværdi i bruttonationalproduktet af skønnets realisme også med hensyn til den sorte økonomi, og navnlig for en række tjenesteydelser, der fuldt ud unddrages indkomstmæssig deklarering, og hvor lønnens andel af værdien er høj, kan den nationalregnskabsmæssige dækning af ydelsen være svag.

Nationalregnskabet opfanger altså dele af de ikke-deklarerede aktiviteter. Derimod medfører den manglende skattemæssige deklaration *netop*, at værdien af aktiviteterne *ikke* inddrages i skattevæsenets indkomstopgørelse. Dette medfører igen, at det målte bruttonationalprodukt – selv om det altså stadig væk er mindre end det totale bruttonationalprodukt, der principielt burde måles – vil svare til en indkomstmasse, der er større end den samlede indkomstmasse ifølge skattemyndighedernes opgørelser. Navnlig Det økonomiske Råd har publiceret forsøg på at måle forskellen (DØR, 1967 og 1977). Bygget på disse beregninger og på publicerede oplysninger om problemets behandling i Danmarks Statistik (Stetkær, 1983) kan det fastslås, dels at målingen principielt ikke *kan* gennemføres

med præcision på grund af forskelle i opgørelsesmetoderne i nationalregnskabet og skattemyndighedernes regi, som man kun delvis kan korrigere for. Dels angiver de nævnte kilder trods alt som en forsigtig praktisk tilnærmelse »underdeklarationen« i denne begrænsede betydning til af størrelsesordenen 4-7 pct. af indkomstmassen i skattevæsenets forstand. DØR og DS forsøger ikke at opstille skøn over, *hvor* undervurderet bruttonationalproduktet selv er – og det vil her sige, hvor stor en del af den uformelle markedsøkonomi, som i dag ikke dækkes af det i praksis målte BNP.

3. Videre begrebsmæssige perspektiver

Inden omtalen af andre forsøg på kvantificering af markedsøkonomiens ikke-deklarerede del skal det kort drøftes, hvilke yderligere begrebsmæssige overvejelser en eventuel påvisning af en ikke-deklareret økonomisk sektor af blot nogen betydning i de industrialiserede lande bør give anledning til.

De nedenfor nævnte beregningsforsøg fra amerikanske og andre økonomer afgrænser stort set alle den sorte sektor eller undergrundsøkonomien netop til markedsøkonomiens ikke-deklarerede del. Dette fænomen omfatter altså enhver form for ikke-deklareret salg eller fremstilling til salg (eller bytte) af varer og tjenester. Imidlertid viser en nærmere gennemgang af de pågældende forfatters omtale af deres begrebsapparat, at de hyppigt implicit henfører den stigning i fænomenets omfang, de argumenterer for, til en stigning i omfanget af sådanne salg eller fremstillingsaktiviteter, som både modtager og afgiver ved, eller formoder, er ikke-deklarerede. På linie hermed antages aktiviteten netop af være blevet realiseret, fordi den er til fordel for begge parter – fx fordi fordelene ved sparet moms og indkomstskat deles mellem afgiver og modtager. De pågældende fremstillinger argumenterer altså normalt, som om deres afgrænsning af den sorte sektor ikke inkluderer traditionelt skattesnyd – hvad den faktisk gør – dvs. ikke-deklareret økonomisk aktivitet, som kun er kendt af ydelsens afgiver, og derfor ikke kan være fremkaldt af en særlig efterspørgsel efter sorte aktiviteter.

Behovet for en begrebsmæssig afklaring rejser sig også ud fra en arbejdsmarkedsmæssig interesse for den sorte sektor. Spørger man her om de ikke-deklarerede aktiviteter påvirkning af det samlede udbud af arbejdskraft, mister de skjulte aktiviteter, som ikke påvirker udbuddet, deres interesse. Det mest nærliggende eksempel er her netop skatteunddragelse i traditionel forstand, hvor fx en lønmodtager ikke oplyser skattevæsenet om (alle) frynsegoder (repræsentationskonto, hel eller delvis benyttelse af virksomhedens transportmidler mv.), eller en selvstændigt erhvervsdrivende undlader at opgive dele af indtægterne fra virksomhedens helt sædvanlige aktiviteter – normalt uden at forholdet kendes af kunden. Kunden har da også netop betalt den sædvanlige, såkaldt fulde pris for varen og tjenesteydelsen. Selv om der *kan* argumenteres for det synspunkt, at udbuddet af arbejdskraft – her selvstændigt erhvervsdrivendes arbejdskraft i en given branche – på langt

Formel økonomi (deklareret økonomi)	Husholdninger: Visse primærprodukter		Indgår i målt BNP	TOTALT (teoretisk) BNP
	Den offentlige sektor m.v.			
	Markedsøkonomiens deklarerede del			
Uformel økonomi (ikke-deklareret økonomi)	Markedsøkonomiens ikke-deklarerede del (sort sektor i bred forstand)	<i>Alm. underdeklaration</i> (Ikke-deklarerede aktiviteter til fuld betaling, frynsegoder m.v.)	Indgår delvis i målt BNP	
		<i>Sort arbejde</i> i snæver forstand. (Ikke-deklarerede aktiviteter til mindre end fuld betaling)		
	Tjenester Husholdninger: (inkl. gør-det-selv-arbejde)		Indgår ikke i BNP	

Figur 1. Afgrænsning af begrebet *sort arbejde* i forhold til de øvrige begreber i den formelle og uformelle økonomi.

sigt alt andet lige må øges af udsigten til, at en del af omsætningen kan forblive ubeskattet, er effekten usikker: Oplever stort set alle potentielle købere af virksomhederne, at der i en branche er muligheder for skatteunddragelse, vil realindkomsteffekten og dermed virkningen på arbejdsudbuddet kunne neutraliseres af, at den forventede realindkomsteffekt kapitaliseres af branchens sælgere af virksomheder – i alle tilfælde i brancher, hvor en virksomheds produktionskapacitet ikke let lader sig opbygge ved tilgang af nye ressourcer fra sfæren uden for branchen. Sker dette ikke, begrænses udbudseffekten under alle omstændigheder af, at selve undtagelsesmuligheden i alle tilfælde under danske forhold er blevet begrænset i nyeste tid efter indførelsen af reglen om en minimumsgrænse for selvstændigt erhvervsdrivendes selvangivne indkomst. Og endelig taler meget for, at en væsentlig del af et trods alt forøget udbud i den pågældende branche simpelt hen vil gå fra udbuddet i andre brancher. Man må altså formentlig gå ud fra, at sædvanlige former for skatteunddragelser – hvor altså kun modtageren af beløbet ved, at aktiviteten ikke registreres – normalt *ikke* påvirker arbejdsudbuddet.

Fra et arbejdsmarkedssynspunkt bliver det relevante begreb »sort arbejde« herefter ikke-registrerede aktiviteter uden for husholdningsøkonomien, hvor såvel modtageren som

afgiveren af varen eller tjenesteydelsen formoder eller ved, at aktiviteten ikke registreres – simpelt hen fordi den ikke betales med sædvanlig (fuld) pris eller løn. En sådan sort aktivitet er altså karakteriseret ved, at der er en særlig efterspørgsel efter den – fordi den sorte aktivitet *også* er fordelagtig for modtageren. Betalingen til arbejdskraft på dette særlige, sorte marked bliver alt i alt gennemgående højere end på det øvrige arbejdsmarked, og netop dette kalder det udbud frem, som er interessant fra et arbejdsmarkedssynspunkt.

Alt i alt forekommer det derfor hensigtsmæssigt ved yderligere analyser at opdele den sorte sektor (de ikke-deklarerede markedsaktiviteter) i to dele, omfattende *dels* almindelig underdeklaration, altså ikke-deklarerede aktiviteter til fuld betaling, og andre ikke-registrerede udbytter ved den givne arbejdsfunktion, som fx frynsegoder og svind mv., *dels* ikke-deklarerede aktiviteter til mindre end fuld betaling, der normalt vil være synonymt med udbyttet ved andet (ekstra) arbejde til mindre end fuld betaling. Den sidste og som nævnt formentlig mest ekspanderende del, som kunne betegnes som sort arbejde i snæver forstand, er emnet for den nye danske undersøgelse, der omtales senere. Derimod ligger som nævnt den bredere definition – omfattende al ikke-deklareret produktiv aktivitet uden for husholdningsøkonomien – til grund for stort set alle udenlandske forsøg på kvantificering af sort økonomi.

En samlet oversigt over det brede og det snævre begrebs relation til den deklarerede og ikke-deklarerede økonomis øvrige delbegreber er givet i figur 1.

4. Forsøg på kvantificering

Alle forsøg på empirisk at måle omfang og struktur af den sorte sektor er naturligvis præget af, at et af de pågældende aktiviteterets vigtigste formål netop er at undgå almindelig registrering. De uformelle produktive aktiviteter uden for husholdningssektoren *kan* altså principielt aldrig behandles tilfredsstillende direkte på grundlag af den gængse officielle statistik.

En måling af i alle tilfælde fænomenets samlede omfang – men derimod ikke af fordelingen på almindelig underdeklaration og egentligt sort arbejde, eller på de enkelte agenter – kan man komme frem til ved så at sige at søge at finde de spor, som aktiviteterne afsætter sig andre steder i statistikken eller andre let aflæselige steder – for det første ved som ovenfor nævnt at blotlægge uoverensstemmelser mellem indkomst- og produktionssidens mål for den samlede værditilvækst i den officielle statistik. Et nyere dansk skøn (Stetkær, 1983) bringer i så fald et tal for Danmark på 5 pct. af bruttonationalproduktet, som ikke ligger langt fra mål fra visse andre industrialiserede lande, fx Sverige (Tengblad, 1982).

For det andet omfatter denne tilgangsvinkel forsøgene på monetære målinger, som tager udgangspunkt i, at transaktionerne i den sorte sektor antages i vidt omfang at foregå i kontanter. Da tendensen i den formelle økonomi i en stor del af de sidste 100 år er gået mod et fald i efterspørgslen efter kontanter – til fordel for checks, giro osv. – ville en samlet

fastholdt eller forøget kontant efterspørgsel i samfundet i så fald indicere en vækst i omfanget af den uformelle markedsøkonomi. En sådan udvikling konstateredes netop i et arbejde af Cagan (1958), hvor et faldende forhold mellem kontanter og pengemænde i USA siden 1875 blev afløst af stagnation og derpå stigning fra og med mellemkrigstiden; disse år så samtidig begyndelsen på de følgende års ret kraftige stigning i personskatterne, som Cagan antog øgede incitamentet til at opbevare og benytte pengene uden for skattevæsenets kontrolmuligheder. Flere forfattere har derpå inspireret af Cagan forsøgt en egentlig måling af den sorte sektor ved hjælp af ændringerne i pengemængdens kontantandel. Sætter man – urealistisk – omfanget af den sorte sektor i et udgangsårs fx lige før eller lige efter den 2. verdenskrig lig 0, antager fuld kontanthandel i den sorte sektor, og ensartet omløbstid i den deklarerede og ikke-deklarerede (sorte) sektor, kan et estimat over de kontanter, der er brug for til de kendte (deklarerede) aktiviteter i dag trækkes fra den aktuelle kontantmasse. Differencen antages altså at cirkulere sort, og med given omløbstid kan den ikke-deklarerede værdiskabelse beregnes. De hidtidige forsøg er naturligvis præget af de nævnte ofte urealistiske og imellem analyserne varierende forudsætninger – der fx betyder, at der ingen egentlig illegal aktivitet skulle have været i USA i mellemkrigstiden, at der aldrig forekommer udeklareret aktivitet uden kontanter, og som nævnt helt arbitrært at folks kontantvaner er ens i den deklarerede og ikke-deklarerede sektor (Gundersen, 1982). Også specifikationerne omkring årsagerne til ændringerne i kontantefterspørgslen påvirker selvsagt tallene, der fx for USAs vedkommende i 1976 har peget på spektret mellem 3,5 og 10 pct. af BNP (Tanzi, 1979; Gutmann, 1977 og 1979), 6,5 pct. til 13 pct. for Norge og Sverige i 1978 (Isachsen & Strøm, 1981; Klovland, 1980) og 8 pct. til 13 pct. for Vesttyskland i 1980 ved anvendelse af Tanzis og Klovlands metoder (Kirschgässner, 1983). Ser man væk fra enkelte andre skøn, der ikke er blevet bekræftet ved samme metodik i andre industrialiserede lande, og som har ligget væsentlig højere, inkl. endnu et 1976-skøn fra USA på 26 pct. af BNP (Feige, 1979), ligger man selv med de kendte forskelle i kriterierne in mente, her om end signifikant over, så dog ikke dramatisk ude af niveau med de ovenfor nævnte skøn fra nationalregnskabs side. Forskellen øges i øvrigt reel i samme omfang, som man gradvis løfter forudsætningen om et udgangsårs nogle tiår tilbage uden sort økonomi (Gundersen, 1982).

For det tredje omfatter de indirekte analyser forskellige andre tilgangsvinkler, som hidtil normalt kun er blevet afprøvet på et enkelt materiale; hertil hører bl.a. en gennemgang af den engelske 1977-forbrugsundersøgelse, hvor man husholdning for husholdning har gennemgået overensstemmelsen mellem forbrugsudgifter og indkomster, og hvor fx meget store anskaffelser af varige goder i et enkelt år med normal indkomst er taget som indicium for, at indkomsten *må* være undervurderet. Resultatet af analysen – hvis teknik må forekomme dristig – angaves at være en engelsk sort sektor på mellem 2,3 og 3,0 pct. af BNP (Dilnot & Morris, 1981).

De indirekte analysers usikkerhed og hele diskussionens foreløbige karakter lader kun litteraturen give få eksempler på forsøg på at beregne udviklingen i den sorte sektors omfang over tiden. Hertil hører skøn fra Kirschgässners vesttyske studie på en stigning fra af størrelsesordenen omkring 2 pct. i 1960 til 3 pct. i 1970, 6 pct. i 1975 og 11 pct. i 1980 ifølge Klovlands metode (Kirschgässner, 1983). Forslag om en endnu mere dramatisk stigning i USA (fx Feige, 1979) er blevet stærkt kritiseret (fx Hansson, 1980; Lundberg, 1980), men implicit i de fleste af de nævnte analyser, og eksplicit i en række analyser begrænset til de faktorer, der formodes at inducere en vækst i den sorte sektor, ligger antagelsen om en tendens til stigning i de seneste par tiår (De Grazia, 1980; Isachsen & Strøm, 1981; Frey, Weck & Pommerehne, 1982; Frey & Weck, 1983), som bl.a. henføres til reaktioner mod højere skatetryk og stadig flere offentlige reguleringer, samt til faldende skattemoral.

De nævnte indirekte målinger har under alle omstændigheder sandsynliggjort, at den samlede sorte sektor i de seneste år i nogle industrilande, der ikke er helt ulig Danmark, har været af et omfang på måske svarende til 5-10 pct. af BNP. Heraf er i øvrigt som tidligere omtalt normalt – hvad de nævnte monetære beregninger sjældent specificerer – en vis, ukendt del allerede dækket af det i praksis gennem nationalregnskabet målte BNP.

Målingerne er imidlertid som det fremgår indirekte og usikre, og ofte mødt med skepsis fra praktiske nationalregnskabsfolks side (Tengblad, 1982; Stetkær, 1983). Til indvendingerne kommer målingernes udeladelse af sort økonomi uden kontanter, som formentlig spiller en reel rolle i Danmark, jf. senere, og deres summariske karakter, som end ikke tillader en opdeling på traditionel underdeklaration på den ene side, og sort arbejde i snæver forstand – dvs. ikke-deklarerede aktiviteter til gensidig fordel for modtagere og afgivere – på den anden side.

Afgørende ud fra hensynet til analyser fx omkring arbejdsmarkedet er det imidlertid også, at aktiviteterne målt på disse måder ikke lader sig henføre til enkeltpersoner eller sektorer.

Forsøg på målinger fra mikrosiden er relativt få, og ligesom de hidtidig omtalte indirekte målinger belastet med principielle og praktiske vanskeligheder, bl.a. med hensyn til bortfaldet af svarpersoner og dermed også repræsentativitet og mulighederne for en aggregering til makroniveau, og pålideligheden af svarpersoners oplysninger. Nyere interviewundersøgelser fra Danmark og fra Norge, omtalt nedenfor, tyder imidlertid på, at problemerne ikke bør overvurderes. Hertil kommer, at målinger på mikrosiden netop tillader den diasaggregering på sektorer og eventuelt også personer, som de indirekte målinger må lade ligge.

Det hidtil mest omfattende forsøg på at sammenfatte analyser på mikrosiden (interviewundersøgelser, socialantropologiske studier, dokumentarisk materiale fra skattevæsen, toldvæsen, sociale myndigheder, politi mv.) er gjort i USA, dog hidtil kun med fuld disaggregering for så vidt angår hovedtyper af ikke-deklarerede aktiviteter – underde-

Tabel 1. Estimeret nationalindkomst i den sorte sektor i USA 1974 (mia. dollars)

Underdeklaration	
Direkte beskatning (personer og selskaber)	57 - 76
Indirekte beskatning	0 - 1
Illegale indvandrere	6 - 8
Illegale transferinger (skønnet faktorbetaling til deltagere i tyveri, svindel, bestikkelse mv.)	14 - 43
Produktion og distribution af illegale goder (overvejende narkotika)	15 - 20
Produktion og distribution af illegale ydelser (overvejende prostitution)	3 - 20
Andet	5 - 10
Samlet sort nationalindkomst	100 - 178

Kilde: Simon & Witte (1982), p. 287.

klaration af legale aktiviteter, opdelt på direkte og indirekte beskatning, af illegale aktiviteter opdelt på varer, tjenester og transferinger, og en ikke-opdelelig restfaktor af beskeden størrelse (Simon & Witte, 1982). For 1974 angives de i tabel 1 viste resultater. Ved sammenligning med skandinaviske forhold bør de store forskelle i skattestruktur og indvandrerpolitik erindres. Man kan formentlig også gå ud fra, at de viste egentlig illegale poster ville spille en relativt mindre rolle i et skandinavisk regi.

Sammenholdt med et målt BNP for 1973 på 1,411 mia. \$ svarer Simon & Wittes skøn for produktionsværdien i den sorte sektor til mellem 7 og 13 pct. af det målte BNP, hvilket er bemærkelsesværdigt tæt på skønnene i den øvre del af spektret med resultaterne fra de monetære målinger (Gutmann, 1977 og 1979).

Simon & Wittes mellemregninger medfører en vis rapportering med yderligere disaggregering. Man bygger her på den direkte metode for opgørelse af den ikke-deklarerede sektor, der ligger i skatte- og toldmyndigheders konkrete gennemgang af indkomst- og skatteforholdene for større stikprøver af svarpersoner. Hvor myndighederne i Danmark endnu ikke har søgt at opstille samlede skøn over underdeklarationen på grundlag af sådanne stikprøver – selv om et stort skridt blev taget i en særlig undersøgelse af dele af undergrundsøkonomien gennemført af toldvæsenet i 1982/83 (Direktoratet for Toldvæsenet, 1983) – er der på amerikanske tal opstillet samlede skøn (Internal Revenue Service, 1979), som tillader Simon & Witte at angive den deklarerede indkomstmasses procentvise andel af den totale indkomstmasse for forskellige undergrupper af befolkningen. Det oplyses her, at andelen – eller deklarationsgraden om man vil – for resp. selvstændige, lønmodtagere og ejere af værdipapirer var resp. 60-64, 97-98 og 50-90 pct. (1976), svarende til et skøn for den samlede procentvise deklaration på 92-94 pct. Derimod betyder heterogeniteten af det i øvrigt meget omfattende og detaljerede empiriske grundlag hos Simon &

Witte, at disaggregeringen ikke systematisk har kunnet videreføres på brancher eller enkeltpersoner.

Der er endnu ikke publiceret udenlandske mikroundersøgelser af den sorte sektor som helhed på grundlag af interviews med enkeltpersoner i repræsentative stikprøver. Nærmest på en fuld dækning af sektoren kommer et særdeles veldokumenteret studie af Isachsen & Strøm om situationen i Norge i 1980 (Isachsen & Strøm, 1980, 1981 og 1982). I en post-spørgeskemaundersøgelse, som blev besvaret af 877 voksne nordmænd (efter et bortfald på 27 pct.), spurgte man efter arbejde, udført inden for de sidste 12 måneder, hvorfra indtægterne ikke var opgivet til skattevæsenet. Man sigtede altså på et fænomen, der var mindre omfattende end den sorte sektor i bred forstand (idet der bortses fra andre indtægter end de indtægter, svarpersonerne har netop ved »arbejde«). Undersøgelsens begreb var heller ikke kongruent med begrebet sort arbejde i snæver forstand (dels af samme grund, og dels fordi der spurgtes efter ikke-deklareret indtægt ved arbejde – ikke kun indtægter efter særlig aftale med ydelsens modtager). Andelen af svarpersoner, der oplyste inden for det sidste år at have haft ikke-deklarerede indtægter ved arbejde, var 18 pct., eller svagt højere end i en samtidig gennemført svensk undersøgelse, som hidtil kun er blevet summarisk rapporteret (SIFO-opinionsinstituttet, 1980a og 1980 b). I den norske undersøgelse var den gennemsnitlige fortjeneste 3.735 kr. På grundlag af svarpersonernes egne oplysninger om ydelsernes markedsværdi opregnes derefter til hele befolkningen, hvis sorte arbejdsaktiviteter i så fald svarer til 2 pct. af det norske BNP i 1980. En opfølgende undersøgelse for 1983, som endnu ikke er publiceret, omtales summarisk i Isachsen & Strøm (1985). Man har her også spurgt efter eventuelle øvrige ikke-deklarerede indkomster, som forøger tallet for ikke-deklareret indkomst ved arbejde med ca. 50 pct. Da frekvenserne i øvrigt ikke havde ændret sig væsentligt, svarer 1983-tallene for Norges samlede sorte sektor herefter til 3 pct. af BNP. Isachsen & Strøm understreger tallets karakter af et minimumsskøn, ikke mindst på grund af svarpersonernes mulige udeladelse af en del ikke-arbejds-mæssige indkomster, selv i en interviewundersøgelse med fuld diskretion. De nævner alternativt som et kvalificeret skøn en sort sektor i Norge på »mellem 4 og 6 pct. af BNP, hvoraf skjulte arbejdsindkomster udgør omkring halvdelen«. Under alle omstændigheder ligger disse tal lavere end eller i underkanten af niveauet for de tidligere omtalte skøn for den sorte sektors omfang i de industrialiserede lande. For den publicerede 1980-undersøgelses vedkommende gælder det i øvrigt, at udbredelsen af sorte arbejdsindkomster i forskellige befolkningsgrupper (efter alder, arbejdsstilling mv.) trods de nævnte forskelle i begreberne viser mange lighedstræk med, hvad den nedenfor omtalte nye danske undersøgelse finder for så vidt angår sort arbejde i snæver forstand (Isachsen & Strøm, 1981 og 1982).

5. Danske tal

Danske tal har været indsamlet fra mikrosiden siden 1978, nemlig i form af, at enkle batterier af spørgsmål om sort arbejde har været lagt ind con amore i større spørgeskemaundersøgelser, gennemført på andre forskningsområder i arbejdsmarkedgruppen i socialforskningsinstituttet. Der er tale om i alt syv undersøgelser mellem 1978 og 1984, altid omfattende et repræsentativt udsnit af den voksne danske befolkning (dvs. fra og med 16 år) – typisk de såkaldte omnibusundersøgelser med faste spørgsmål om baggrundsvARIABLE (køn, alder, uddannelse, stilling mv.) og med flere forskellige emnekredse i hver survey, som gennemføres af Danmarks Statistik og socialforskningsinstituttet i fællesskab. Stikprovens størrelse har i de seneste år ligget på omkring 2.000 personer; for 1984 har man dog stillet de samme spørgsmål om udført sort arbejde i to omnibusundersøgelser efter hinanden (januar og maj) for at øge populationen og dermed analysemulighederne.

Udviklingen af typen af stillede spørgsmål har været præget af en forsigtig start med udgangspunkt i, om folks eventuelle arbejde i husholdningssektoren (gør-det-selv-arbejde) undertiden blev suppleret med arbejde i fritiden for andre. Først fra og med 1980-spørgsmålene skelnedes mellem arbejde til fuld betaling og arbejde mod betaling »efter særlig aftale«. I 1983, hvor svarpersonerne blev spurgt, om de havde haft *andre* til at udføre sort arbejde for sig, og i 1984, refereredes eksplicit til underdeklarationsproblemet: En længere mellemtekst i skemaet før de pågældende spørgsmål præciserede, at man ledte efter »arbejde uden om skattevæsenet«.

Den aktivitet, man søgte at måle, var det foran nævnte begreb »sort arbejde i snæver forstand«, dvs. den form for ikke-deklareret markedsmæssig aktivitet, som måtte formodes at påvirke arbejdsudbuddet. Spørgsmålet måtte altså se bort fra almindelig underdeklaration i det givne hovedjob eller i den givne hovedstatus uden for arbejdsmarkedet – dvs. som beskæftiget selvstændig eller lønmodtager, som ledig, eller placeret uden for arbejdsmarkedet. I den endelige udgave, der blev benyttet i de seneste undersøgelser, lød spørgsmålet derfor: »Har De i løbet af det sidste års tid kunnet supplere Deres indtægt med udbyttet af *andet* arbejde. Jeg mener fx et deltidsjob til fuld eller delvis betaling, eller tjenester for venner og bekendte mod en vis modydelse?« I bekræftende fald spurgtes: »Var det så a) arbejde til fuld løn, b) arbejde mod betaling af et beløb efter særlig aftale, c) arbejde uden kontanter, men med en eller anden form for modydelse, eller d) andet«. Summen af svarkategorierne b, c og d måtte altså påregnes i høj grad at dække fænomenet sort arbejde, som det her er defineret.

I tvivlstilfælde understregede interviewererne for svarpersonerne, at *enhver* ikke-deklareret aktivitet, som gav et udbytte, skulle medregnes uanset omfanget (bortset fra rene bagateller), og at »arbejde« ikke kun omfattede lønarbejde, men enhver udbyttegivende aktivitet; det kan dog ikke udelukkes, at valget af at benytte det mere mundrette udtryk »arbejde« frem for »aktivitet« i spørgsmålene kan have medført, at dækningsgraden er blevet

højere for lønarbejde end fx for handelsaktiviteter. Generelt rapporterede interviewer-korpset dog tilbage, at dette problem, og præciseringen af deklarationsproblemet mv., ikke havde givet anledning til større vanskeligheder, eller til ekstraordinært mange kommentarer fra svarpersonerne i interviewsituationen.

I øvrigt var instituttet i de seneste undersøgelser gået over til en ny interviewteknik, hvor så mange svarpersoner som muligt blev interviewet telefonisk. Resten af de udvalgte blev opsøgt af interviewer-korpset, bl.a. med en samlet forøgelse af besvarelsesprocenten for hele skemaet fra det sædvanlige niveau omkring 78 pct. til nu omkring 86 pct. til følge. Efter nyere amerikanske erfaringer skulle selve overgangen til overvejende telefonisk interviewing have øget villigheden til at besvare kontroversielle spørgsmål, bl.a. fordi samtalen antages at have et mere upersonligt præg, men en systematisk afprøvning af effekten i socialforskningsinstituttets tekniske afdeling, hvis resultater i detaljer publiceres senere, har vist uændret (høj) villighed.

Det kan nævnes, at bortfaldet på de pågældende undersøgelser på som nævnt af størrelsesordenen 15-25 pct., gennemgående har svaret til, hvad der er typisk for instituttets interviewundersøgelser, dvs. at opnåelsesprocenten er lidt højere end ved andre interviewundersøgelser. For så vidt angår bortfaldets sammensætning svarer det også til erfaringerne fra nyere danske dataindsamlinger i øvrigt, dvs. at bortfaldet fx er lidt stigende med urbaniseringsgrad, og nægterandelen siden 1980 svagt stigende over tiden.

Afgørende her er det imidlertid, at selve inddragelsen af problemerne omkring sort økonomi *ikke* har forringet besvarelsesprocenten, eller givet højere frekvenser for »Svarer ikke« eller »Ved ikke« ved de pågældende spørgsmål. Selv om man ikke kan se bort fra, at bortfaldet kan inkludere en del personer med måske omfattende sorte aktiviteter, kan de givne svar altså i vidt omfang tillægges vægt som indikator for udbredelsen af sort arbejde i den her benyttede forstand for en stort set repræsentativ stikprøve af voksne danske svarpersoner. I hvilket omfang indikatoren svarer til den faktiske udbredelse – dvs. i hvilket omfang svarpersonerne giver fuldstændige oplysninger – har man ifølge sagens natur ingen muligheder for at måle. Isachsen & Strøms ovenfor nævnte omtale af en 1983-undersøgelse antager implicit, at (postspørgeskemaundersøgelsens) svarpersoner anfører ca. 60 pct. af det reelle omfang af ikke-deklareret indtægt (Isachsen & Strøm, 1985). Da intet taler for, at svarpersonerne omvendt skulle have motiver til at overvurdere svarene, kan man under alle omstændigheder fastslå, at de danske tal er minimumstal. I øvrigt må der givetvis gælde, at man må kunne tillægge analyser af fordelingen af sort arbejde mellem forskellige befolkningsgrupper ret stor vægt.

I den nyeste og mest omfattende af de danske spørgerunder (1984) svarede 13 pct. bekræftende på spørgsmålet om udført sort arbejde inden for det sidste år; ved den til dels tilsvarende 1980-undersøgelse var andelen 8 pct. Omfanget i 1984 svarer – ved en opregning over BFI og det sorte arbejdstimets forhold til det samlede, registrerede arbejdsti-

metal – til 3,9 pct. af BNP. Som det fremgår, er det ikke muligt ud fra dette minimumstal for sort arbejde i snæver forstand at skønne over *hele* den sorte sektor, inkl. almindelig underdeklaration. Derimod giver netop afgrænsningen af begrebet mulighed for relativt præcise udsagn om forhold på arbejdsmarkedet, jf. nedenfor.

Det sorte arbejde viste sig i øvrigt at variere stærkt med bl.a. alder og stillingsgruppe. Frekvensen faldt gennem de fem tiårsaldersgrupper mellem 20 og 70 fra 19 til resp. 13, 11, 7 og 6 pct. Blandt arbejdsstillingsgrupperne lå skoleelever, studerende og faglærte arbejdere højest med en frekvens på resp. 29, 26 og 25 pct., efterlønsmodtagere, landmænd og pensionister lavest med resp. 11, 10 og 5 pct. En rapport med nærmere analyser – der også omfatter 1983-undersøgelsen – er under publicering.

Ved 1983-undersøgelsen, hvor 19 pct. af en stort set repræsentativ stikprøve af voksne svarede bekræftende på spørgsmålet, om de havde haft andre til at udføre sort arbejde for sig inden for det sidste år, indhentede man relativt detaljerede oplysninger om *arten* af det udførte arbejde. Reparations- og vedligeholdelsesarbejder viste sig her at dominere billedet, med autoreparation, anden reparation (navnlig hårde hvidevarer mv.), malerarbejde og tømrerarbejde som de største enkeltgrupper. Som venteligt har navnlig svarpersoner med ejerbolig svaret bekræftende. Mindre ventet måtte det være, at kun 35 pct. af ydelserne var betalt med kontanter eller checks; de øvrige ydelser var betalt med genydelser eller i naturalier. Den foran nævnte gængse forudsætning i de monetære forsøg på kalkulationer over den sorte sektors omfang om 100 procents kontant betaling i sektoren må altså i alle tilfælde under danske forhold forekomme helt urealistisk.

6. Økonomiske og økonomisk-politiske implikationer

De mest påtrængende spørgsmål, de sorte aktiviteter rejser, vedrører konsekvenserne for målingen af centrale makroøkonomiske variable, og den økonomiske politiks funktionsevne.

Er BNP undervurderet som følge af den sorte økonomi – hvad alle deltagere i debatten accepterer med større eller mindre margin – og er den sorte økonomis relative andel stigende, som nogle forfattere mener, er også den økonomiske vækst i de moderne industrisamfund undervurderet. Priseniveauet vil til gengæld fremtræde overvurderet i det omfang, prisstatistikken ikke inkluderer den sorte sektors billigere varer. Arbejdsmarkedsstatistikken vil fremvise en for lavt ansat arbejdsstyrke, mens ledighedstallene vil omfatte en del personer, der reelt er (sort) beskæftiget; begge dele vil trække i retning af oppustede ledighedsprocenter. Målene for den personlige indkomstfordeling vil være misvisende i det omfang de sorte indkomster er mere eller mindre skævt fordelt end de deklarerede indkomster. Disse og andre statistiske fejlmålinger vil i så fald nedsætte den økonomiske politiks effektivitet – som samtidig måske undergraves af en selvforstærkende tendens: Vokser den sorte sektor med givent (eller stigende) skattetryk, overvæltes nødvendigvis skatter på den

deklarerede produktion; ved uændret skattekontrol og sanktionspolitik fra skattevæsenets side vil den ikke-deklarerede sektors konkurrenceevne og dens omfang derfor tiltage, og det offentliges politiske muligheder vil svækkes tilsvarende.

De allerfleste økonomiske debatindlæg omkring disse implikationer kan med nogen ret siges at være grundlæggende enige om problemernes *art*. Den uenighed, der foreligger, er stort set en forlængelse af debatten om målingen, dvs. af problemets *omfang*. Uenigheden omkring BNPs dækningsgrad – med statistikens folk som de typiske advokater for, at de officielle tal kun har ringe slør – er allerede nævnt. Som et enkelt, men væsentligt andet eksempel skal nævnes den amerikanske debat om arbejdsmarkedsstatistikken.

Et fald i den amerikanske arbejdsløshedsprocent i april 1978 fra 5,8 til 4,3 har været foreslået som et begrundet skøn over effekten af at medinddrage den ikke-deklarerede sektor (Gutmann, 1979). De nævnte beregninger viser sig i øvrigt at være gennemført således, at 2/3 af faldet skyldes ændret vægtning mv.; det egentlige fald, Gutmann vil tilskrive inddragelsen af det udeklarerede arbejde, er altså reelt på 0,5 procentpoint. Andre amerikanske forskere af sort arbejde anfører mindre præcise iagttagelser, men med samme tendens (Feige, 1980; Simon & Witte, 1982).

Amerikanske arbejdsmarkedsstatistikere og enkelte forskere har stillet sig stærkt kritisk til argumentationen om, at de sorte aktiviteter skulle undergrave værdien af den amerikanske ledighedsstatistik. Modargumentationen er navnlig båret af det hovedsynspunkt, at da tællingsmetoden i USA starter med konkrete beskæftigelsesaktiviteter, uden fastlæggelse af deres grad af deklaration, og uden at lægge op til svarpersonens egen vurdering af hovedbeskæftigelse (som først fastlægges af statistikerne i den senere kodning), vil de fleste deklarerede og ikke-deklarerede beskæftigelser blive medinddraget. Den samlede mængde præsterede arbejdstimer og det samlede reelle arbejdsudbud undervurderes nok, men befolkningens opdeling i beskæftigede, ledige og personer uden for arbejdsstyrken påvirkes relativt marginalt (Reuter, 1982; Molefsky, 1982; McDonald, 1984). Andre forskere er ud fra andre argumenter – fx om fravær af spor efter en stærk overvurdering af ledigheden andre steder i den amerikanske økonomi – kommet frem til samme standpunkt (Denison, 1982).

Hvis man på denne baggrund også rejser spørgsmålet, om de danske opgørelser af ledigheden overvurderer ledigheden i den forstand, at inddragelsen af sort arbejde ville nedbringe ledighedstallene, bliver det afgørende det danske sorte arbejdes påvirkning af de særlige tal, der benyttes som tæller og nævner i Danmarks Statistiks centrale ledighedsbrøk, resp. ressource målet »antal fuldtidsledige«, som opgøres i den løbende arbejdsløshedsstatistik, og arbejdsstyrken, som den blev opgjort ved beskæftigelsesundersøgelsen 1979. For tællerens vedkommende vil en korrektion for sort arbejde i gennemsnitlig 44,6 dage hos 17 pct. af de ledige i foråret 1984 kunne omregnes til ca. 7.600 fuldtidsledige i CRAM-statistikens forstand, som derfor bliver et skøn over overvurderingen her. Næv-

nerens udgangspunkt i 1979 repræsenterer naturligvis i sig selv i stigende grad en undervurdering af arbejdsstyrken, som jo imidlertid alt andet lige er uden betydning for sort arbejdes effekt på den officielle statistik. Derimod tyder en nøje sammenholden af spørgeteknikken i beskæftigelsesundersøgelsen 1979, de følgende arbejdsstyrketællinger og SFI's undersøgelse af sort arbejde i 1980 (hvor der bl.a. ad forskellige veje spurgtes om *såvel* deklareret *som* ikke-deklareret bibeskæftigelse) på, at et antal personer på af størrelsesordenen 4,5-9 pct. af gruppen pensionister, husmødre, og børn og studerende mv., som denne tælling har placeret uden for arbejdsstyrken, reelt *har* haft (sort) beskæftigelse. 1979-arbejdsstyrketallet har i så fald været undervurderet med mellem 56.000 og 114.000 personer, i øvrigt med det første tal som det antagelig mest realistiske. Den samlede korrektion af den officielle ledighedsbrøk, der endnu ikke er opgjort for 1984, men som i 1983 lå på 10,8 pct., bliver herefter til nu 10,3, subsidiært 10,1 pct. Det bør understreges, at dette er effekten af et mindre omfattende fænomen (sort arbejde i snæver forstand) end i den amerikanske debat, at det er bygget på minimumstal for udbredelsen af sort arbejde, og at beregningerne i øvrigt er behæftet med mange usikkerhedsfaktorer.

Ved siden af det centrale spørgsmål om måling af de makroøkonomiske variable har mange udenlandske forfattere nævnt spørgsmålet om dannelsen af en såkaldt varig ledighedskultur, hvor de kriseramte industrisamfunds ledige i stort tal skulle have tilpasset sig på den måde, at de kombinerede dagpenge med indkomster fra sort arbejde. De nye danske tal giver intet belæg for en sådan opfattelse. Omfanget af sort arbejde hos danske ledige har ved alle de danske dataindsamlinger netop ligget på – i et enkelt tilfælde marginalt over – gennemsnittet for samtlige interviewede, mens en bekræftelse på tesen ville have krævet signifikant højere frekvens. Det kan i denne forbindelse nævnes, at langtidsledighed, der ofte sættes i forbindelse med dannelsen af den særlige ledighedskultur – trods en vis vækst i 1970'erne (Rosdahl, 1982) – er mindre udbredt i Danmark end i mange andre industrilande (Peder J. Pedersen, 1983b), selv om kvalitetsforskelle i statistikken landene imellem måske spiller en rolle her.

Endelig bør spørgsmålet om de økonomiske effekter af forsøg på at ændre det reelle omfang af den sorte sektor nævnes – med bl.a. analyser af betydningen af skattemyndighedernes personbeskatningssatser og deres kontrol- og sanktionsmuligheder (Allingham & Sandmo, 1972; Tanzi, 1982; Isachsen & Strøm, 1980, 1981, 1982 og 1985), og af virkningen på beskæftigelse, offentlige finanser og betalingsbalance ved forskydninger mellem sort og andet forbrug (Aage, 1984).

Den del af det økonomiske forskningsfelt, der har været behandlet her, kan generelt for tiden siges at være karakteriseret af i alle tilfælde to tendenser – en frugtbar spænding mellem nationalregnskabs- og arbejdsmarkedsstatistikeres positive og en del forskeres skeptiske syn på dækningen af sort arbejde i den statistik, der er til rådighed, og en udvikling i retning af ganske omfattende og grundige undersøgelser bygget op fra mikroniveauet.

Bla. disse to tendenser vil formentlig sikre, at spørgsmålet om sort økonomi og sort arbejde vil komme til at indgå med vægt i den økonomiske debat i de nærmeste år.

Litteratur

- Allingham, M.G. & A. Sandmo. 1972. Income tax evasion: a theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, vol. 1:3/4.
- Arbejdstidirektoratet. 1984. *Arbejdsdirektoratets årsberetning 1983*. København.
- Blades, D. 1982. The hidden economy and the national accounts. I *OECD Occasional Papers* June 1982. Paris.
- Budgetdepartementet. 1980. *Den grå arbejdskraften och skattekontrollen*. DS B 1980:10. Stockholm.
- Cagan, P. 1958. The demand for currency relative to total money supply. *National Bureau of Economic Research. Vocational Paper* 62.
- Carter, M. 1984. Issues in the hidden economy - a survey. *Economic Record* 1985.
- Danmarks Statistik. 1984. *Arbejdsløsheden 1983*. København.
- Denison, E. 1982. Is U.S. growth understated because of the underground economy? Employment ratios suggest not. *The Review of Income and Wealth* 28:1.
- Dilnot, A. & C.N. Morris. 1981. What do we know about the black economy? *Fiscal Studies*, 2:1.
- Direktoratet for Toldvæsenet. 1983. *Rapport. Toldvæsenets kontrol. Om toldvæsenets kontrol i almindelighed og om bekæmpelse af undergrundsøkonomien i særdeleshed*. København.
- Ditton, J. & R. Brown. 1981. Why don't they revolt. »Invisible income« as a neglected dimension of Runciman's relative deprivation thesis. *British Journal of Sociology* 32:4.
- Economic Committee, Joint. 1980. *The underground economy. Hearing before the Joint Economic Committee. Congress of the U.S.* November 15, 1979.
- Eisner, R. m.fl. 1982. Total incomes in the United States, 1946-1976. *The Review of Income and Wealth* 28:2.
- Feige, E.L. 1979. How big is the irregular economy? *Challenge* Nov/Dec 1979.
- Feige, E.L. 1980. Den dolda sektorns tillväxt. *Ekonomisk debatt* 1980:8.
- Foss, O. 1984. Kønnsforskjeller i registrert og uregistrert arbeidsløshet. I *Kvinner i arbeid*, red. T. Rødseth & K.D. Titlestad. Oslo.
- Frey, B.S., H. Weck & W.W. Pommerehne. 1982. Has the shadow economy grown in Germany? An exploratory study. *Weltwirtschaftliches Archiv* 118:1.
- Frey, B.S. & H. Weck. 1983. Estimating the shadow economy: A »naive« approach. *Oxford Economic Papers* 35:1.
- Gershuny, J.I. 1977. Post industrial society. The myth of the service economy. *Futures*, April 1977.
- Gershuny, J.I. 1979. The informal economy. *Futures*, February 1979.
- Gershuny, J.I. & R.E. Pahl. 1980. Britain in the decade of the three economics. *New Society* 51:900.
- Grazia, R.D. 1980. Clandestine employment: a problem of our times. *International Labour Review* 119:5.
- Grazia, R.D. 1984. *Clandestine employment. The situation in the industrialised market economy countries*. ILO Geneva.
- Gronau, R. 1977. Leisure, home production and work - the theory of the allocation of time revisited. *Journal of Political Economy* 85:3.
- Gundersen, J. 1982. *Uformel økonomi med særlig henblik på at belyse omfanget*. Afhandling til statsvidenskabelig kandidatstudium. København. (Stencil).
- Gutmann, P.M. 1977. The subterranean economy. *Financial Analyst Journal* Nov/Dec 1977.
- Gutmann, P.M. 1978. Are the unemployed, unemployed? *Financial Analyst Journal* Sep/Oct 1979.
- Gutmann, P.M. 1979. Statistical illusions, mistaken policies. *Challenge* Nov/Dec 1979.
- Hansen, Henning (red.) 1984. *Levevilkår i Danmark. Statistisk oversigt 1984*. København.

Bla. disse to tendenser vil formentlig sikre, at spørgsmålet om sort økonomi og sort arbejde vil komme til at indgå med vægt i den økonomiske debat i de nærmeste år.

Litteratur

- Allingham, M.G. & A. Sandmo. 1972. Income tax evasion: a theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, vol. 1:3/4.
- Arbejdstidirektoratet. 1984. *Arbejdsdirektoratets årsberetning 1983*. København.
- Blades, D. 1982. The hidden economy and the national accounts. I *OECD Occasional Papers* June 1982. Paris.
- Budgetdepartementet. 1980. *Den grå arbejdskraften och skattekontrollen*. DS B 1980:10. Stockholm.
- Cagan, P. 1958. The demand for currency relative to total money supply. *National Bureau of Economic Research. Vocational Paper* 62.
- Carter, M. 1984. Issues in the hidden economy - a survey. *Economic Record* 1985.
- Danmarks Statistik. 1984. *Arbejdsløsheden 1983*. København.
- Denison, E. 1982. Is U.S. growth understated because of the underground economy? Employment ratios suggest not. *The Review of Income and Wealth* 28:1.
- Dilnot, A. & C.N. Morris. 1981. What do we know about the black economy? *Fiscal Studies*, 2:1.
- Direktoratet for Toldvæsenet. 1983. *Rapport. Toldvæsenets kontrol. Om toldvæsenets kontrol i almindelighed og om bekæmpelse af undergrundsøkonomien i særdeleshed*. København.
- Ditton, J. & R. Brown. 1981. Why don't they revolt. »Invisible income« as a neglected dimension of Runciman's relative deprivation thesis. *British Journal of Sociology* 32:4.
- Economic Committee, Joint. 1980. *The underground economy. Hearing before the Joint Economic Committee. Congress of the U.S.* November 15, 1979.
- Eisner, R. m.fl. 1982. Total incomes in the United States, 1946-1976. *The Review of Income and Wealth* 28:2.
- Feige, E.L. 1979. How big is the irregular economy? *Challenge* Nov/Dec 1979.
- Feige, E.L. 1980. Den dolda sektorns tillväxt. *Ekonomisk debatt* 1980:8.
- Foss, O. 1984. Kønnsforskjeller i registrert og uregistrert arbeidsløshet. I *Kvinner i arbeid*, red. T. Rødseth & K.D. Titlestad. Oslo.
- Frey, B.S., H. Weck & W.W. Pommerehne. 1982. Has the shadow economy grown in Germany? An exploratory study. *Weltwirtschaftliches Archiv* 118:1.
- Frey, B.S. & H. Weck. 1983. Estimating the shadow economy: A »naive« approach. *Oxford Economic Papers* 35:1.
- Gershuny, J.I. 1977. Post industrial society. The myth of the service economy. *Futures*, April 1977.
- Gershuny, J.I. 1979. The informal economy. *Futures*, February 1979.
- Gershuny, J.I. & R.E. Pahl. 1980. Britain in the decade of the three economics. *New Society* 51:900.
- Grazia, R.D. 1980. Clandestine employment: a problem of our times. *International Labour Review* 119:5.
- Grazia, R.D. 1984. *Clandestine employment. The situation in the industrialised market economy countries*. ILO Geneva.
- Gronau, R. 1977. Leisure, home production and work - the theory of the allocation of time revisited. *Journal of Political Economy* 85:3.
- Gundersen, J. 1982. *Uformel økonomi med særlig henblik på at belyse omfanget*. Afhandling til statsvidenskabelig kandidatstudium. København. (Stencil).
- Gutmann, P.M. 1977. The subterranean economy. *Financial Analyst Journal* Nov/Dec 1977.
- Gutmann, P.M. 1978. Are the unemployed, unemployed? *Financial Analyst Journal* Sep/Oct 1979.
- Gutmann, P.M. 1979. Statistical illusions, mistaken policies. *Challenge* Nov/Dec 1979.
- Hansen, Henning (red.) 1984. *Levevilkår i Danmark. Statistisk oversigt 1984*. København.

- Hansson, I. 1980. Sveriges svarta sektor. *Ekonomisk Debatt* 1980:8.
- Haulk, C.J. 1980. Thoughts on the underground economy. *Economic Review, Federal Reserve Bank of Atlanta*. Marts/april 1980.
- Hawrylyshyn, O. 1976. The value of household service: a survey of empirical studies. *The Review of Income and Wealth* 22:2.
- Henriksen, I. 1979. Udbuddet af arbejdskraft. I I. Henriksen m.fl.: *Arbejdsløshedsundersøgelserne 1*. Socialforskningsinstituttets publikation 91. København.
- Hill, T.P. 1979. Do-It-Yourself and GDP. *The Review of Income and Wealth* 25:1.
- Internal Revenue Service. 1979. *Estimates of income unreported on individual income tax returns*. Publication 1104, Government Printing Office. Washington D.C.
- Isachsen, A.J. & S. Strøm. 1980. The hidden economy: the labor market and tax evasion. *The Scandinavian Journal of Economics* 82:2.
- Isachsen, A.J. & S. Strøm. 1981. *Skattefritt. Svart sektor i vekst*. Oslo.
- Isachsen, A.J., J.T. Klovland & S. Strøm. 1982. The hidden economy in Norway. I V. Tanzi (red.): *The underground economy in the United States and abroad*. Lexington.
- Isachsen, A.H. & S. Strøm. 1985. The size and growth of the hidden economy in Norway. *The Review of Income and Wealth* 31:1.
- Kendrich, J.W. 1979. Expanding imputed values in the national income and product accounts. *The Review of Income and Wealth* 25:4.
- Kirschgässner, G. 1983. Size and development of the West German shadow economy, 1955-1980. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 139, 197-214.
- Klovland, J.T. 1980. *In search of the hidden economy: tax evasion and the demand for currency in Norway and Sweden*. Bergen.
- Lundberg, E. 1980. Ekonomisk politik och den dolda sektorn. *Ekonomisk Debatt* 1980:8.
- McDonald, R.J. 1984. The »underground economy« and BLS statistical data. *Monthly Labor Review*, January. Washington.
- Milhøj, P. 1983. *Erhvervsstruktur og nationalindkomst*. København.
- Molefsky, B. 1982. America's underground economy. I V. Tanzi (red.) *The underground economy in the United States and abroad*. Lexington.
- OECD. 1980. *Measuring the volume of unrecorded employment*. (Stencil). Paris.
- OECD. 1981. *The hidden economy in the context of the national accounts*. (Stencil). Paris.
- Pedersen, P.J. 1983a. Nyere arbejdsmarkedsteori og -empiri. En oversigt. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1983:2.
- Pedersen, P.J. 1983b. Dynamiske processer på arbejdsmarkedet. *Økonomi og Politik* 57:2.
- Petersen, H.-G. 1982. Size of the public sector, economic growth and the informal economy. *The Review of Income and Wealth* 28:2.
- Reuter, P. 1982. The irregular economy and the quality of macroeconomic statistics. I V. Tanzi (red.): *The Underground Economy in the United States and Abroad*, Lexington.
- Riksskatteverket. 1980. *Mätning av dold ekonomi och skatteunddragande*. Stockholm.
- Rosdahl, A. 1982. Udviklingen i mobiliteten på arbejdsmarkedet. I H. Mørkeberg og A. Rosdahl: *Arbejdsløshedsundersøgelserne 3*. Socialforskningsinstituttets publikation 107. København.
- Rødseth, T. & K.D. Titlestad (red.). 1984. *Kvinner i arbeid*. Oslo.
- Simon, C.P. & A.D. Witte, 1982. *Beating the System*. Boston.
- Smith, A. 1981. The informal economy. *Lloyds Bank Review*. July 1981.
- Smith, N. 1984. *The labor force behavior of married women: the Danish experience 1979-80*. Aarhus.
- SIFO-opinionsinstituttet. 1980a. *Svartjobbare och svartbetalare*. Vällingby.
- SIFO-opinionsinstituttet. 1980b. *Småforetagarene och svartjobben*. Vällingby.
- Stetkær, K. 1983. Den sorte sektor i nationalregnskabssammenhæng. *Samfundsøkonomien* 1:2.
- Tanzi, V. 1982. The underground economy in the United States: estimates and implications. I V. Tanzi (red.): *The Underground Economy in the United States and Abroad*. Lexington.

- Tanzi, V. (red.). 1982. *The Underground Economy in the United States and Abroad*. Lexington.
- Tengblad, Å. 1982. Den dolda sektorn och nationalräkenskaperna. *Statistisk Tidskrift* 1982:5. Stockholm.
- United Nations. 1982. *The system of national accounts: review of major issues and proposal for future work and short term changes*. New York.
- Økonomiske Råd, Det. 1967. *Den personlige indkomstfordeling og indkomstudjævningen over de offentlige finanser*. København.
- Økonomiske Råd, Det. 1977. *Dansk økonomi*. København.
- Aage, H. 1984. Makroøkonomiske virkninger af uformel økonomi. *Økonomi og Politik* 58:3.